

ADATOK AZ AVASI EGYHÁZ 16—19. SZÁZADI GAZDÁLKODÁSÁHOZ

VERES LÁSZLÓ

A múlt század derekától napjainkig nagyszámú, az avasi egyház történetével foglalkozó feldolgozás látott napvilágot. *Kun Miklós, Nemes József, Vahot Imre, Vereby Soma* és *Zelenka Pál* részeredményeit *Szendrei János* ötvözte egésszé anélkül, hogy a közölt adatok forráskritikáját elvégezte volna. *Borovszky Samu, Marjalaki Kiss Lajos, Tóth Balázs* és *Leveles Erzsébet* részben a *Szendrei* által kialakított alapképet vették figyelembe, de látva annak ellentmondásait újabb rész kutatásokat végeztek. Hasonló elvek vezették az utóbbi években megjelent munkák szerzőit is, ifj. *Horváth Béla, Megay Géza, K. Kovács László* és *Bodó Sándor* kutatásait.¹ A gazdag irodalom ellenére az avasi egyház történetének megírása napjainkban is komoly nehézségekbe ütközne, a továbblépés egyedüli útja az újabb vizsgálati szempontokon alapuló rész-kutatásoké. *Marjalaki Kiss Lajos* a *Református Egyházi Értesítő* és *Történelmi és Régészeti Közlemények* című kiadványokban több olyan tanulmányt közölt, amelyek arra utalnak, hogy a gazdaságtörténeti jellegű vizsgálatok egyfajta lehetőséget biztosíthatnak az avasi egyház történetéről ismert kép bővítésére.² Ilyen vizsgálatnál felmerül annak lehetősége is, hogy Miskolc feudalizmuskori gazdaságtörténetének feltárásához közvetve segítséget kaphatnánk, mert az avasi egyház és a város gazdaságtörténete elválaszthatatlanul összefügg.

Az avasi egyház gazdálkodásának vizsgálatakor alapvetően fontos feladat tisztázni, hogy az 1700-as évek elejéig Miskolc egyetlen *parochiális egyháza* mikor vált a város egyeduralgó vallási központjává.³ A rendelkezésünkre álló forrásanyagból ennek pontos meghatározása lehetetlen feladat, de az mindenképpen biztos, hogy ez a folyamat a reformáció tárhódításának idején zajlott le. *Kun Miklós* véleménye szerint a város lakossága 1545 körül tért át a református hitre, a diósgyőri koronauradalom zálogos földesura, enyingi Török Ferenc védnöksége alatt Hevessy prédikátor kezdte a kálvinizmus hirdetését.⁴ *Nemes József* viszont azt állítja, hogy csak 1642—1666 között győzött a reformáció és ekkor lett az avasi templom a reformátusoké, mert Borsod vármegye jegyzőkönyvében talált bejegyzés arra utal, hogy 1642-ben még a katolikusoké volt.⁵ *Vereby Soma* nézete feloldotta a két merőben ellentétes feltevés közti különbséget. Azt írja, hogy 1554-ben csak a lakosság egy része lett református, míg másik része 1654-ben Bük János vezetésével.⁶ Csupán arra nem adott választ, hogy mért csak 1666-ban lett az avasi templom véglegesen a reformátusoké. A későbbi kutatások sem adtak választ *Nemes* né-

zetének helyességére vagy helytelenségére, s nem vették figyelembe a reformáció térhódításáról alkotott Vereby-féle elképzelést. *Zelenka Pál* a 16. században lejátszódott reformáció kezdetének pontos időmeghatározására törekedett, s időben igyekezett elválasztani egymástól a lutheránus és kálvinista eszmék térhódítását. Az 1530—1560 között az ágostai hitvallás győzött először, majd a kálvinizmus Dévai Biró Mátyás idején.⁷ *Borovszky* is hasonló nézeteket vall a lutheránus, kálvinista hitvallás felcserélődéséről, s a váltás okát abban látta, hogy a lutheranizmus nagy híve Perényi Gábor 1567-ben meghalt.⁸ *Szendrei* — mint már említettük — csupán a különböző nézeteket összegezte. Ő már említette *Nemes* állítását és figyelembe vette a reformáció két hullámban történt térhódításáról alkotott Vereby-féle elképzelést.⁹ *Vereby Soma* nézetét *Marjalaki Kiss Lajos* bizonyította először topográfiai munkáiban, de ő sem tudott választ adni *Nemes József* állítására, vagy lényegtelennek tartotta azt.¹⁰ *Nemes József* nézetének egyik sarkalatos pontja az, hogy az avasi egyháznak szolgáló zsellérsor birtokosa még 1642-ben a katolikus *Tybold Gáspár* volt, a zsellérsor lakói neki tartoztak földesúri szolgáltatásokkal s ennek megfelelően csak másodsorban szolgáltak az avasi egyháznak. Egy katolikus zsellérsor viszont nem szolgálhatott egy református templomnak. Fontos bizonyítéknak fogadta el a templom 1666. évi tetőfedéséről tájékoztató adatot, pedig a kérdés, a probléma megoldásának kulcsát önmaga is említette munkájában, de annak nem tulajdonított jelentőséget. I. Ferdinánd 1563-ban utasította a diósgyőri várnagyokat, hogy a zsellérsorok lakóit adózásokkal ne terheljék, mert azzal az egyházaknak tartoznak. A rendelettel a zsellérsorok lakóit az egyházak földesurinak nevezhető fennhatósága alá rendelte. A törvény betartása természetesen függött a diósgyőri koronauradalom zálogos földbirtokosaitól is. Ezt a 15. század végén és a 16. század elején a reformáció híveinek számító földesurak nem akadályozták. Mikor a katolikus Tybold család lett a koronauradalom zálogos földesura és újabb uralkodói rendelet nem erősítette meg I. Ferdinánd rendeletét, természetesen, hogy figyelmen kívül hagyták. Nem véletlen, hogy Tybold Gáspár halála után sürgősen megerősítették I. Ferdinánd rendeletét.¹¹

Borsod megye székhelyén, Miskolcon a reformáció két hullámban vált uralkodóvá, először a lutheranizmus, majd a kálvinizmus irányzata. *Nemes József* nézetének értékelésekor kiderült az is, hogy az avasi templom több volt, mint egyszerű vallási központ, a 17. században zsellérsorral is rendelkező gazdasági hatalom. Nem határozható meg pontosan, hogy mikor vált a reformáció során az avasi templom egyeduralkodóvá. Kétségtelen azonban, hogy a katolikus egyház gazdasági ereje, ideológiai hegemoniája a 16. század elején vagy közepe táján fellazult és ezt a szerepet meg kellett osztani a református egyházzal. A 17. században, mikor a város szinte valamennyi lakosa kálvinista hitre tért, az avasi egyház pozíciója teljesen megszilárdult, a katolikusok temploma, a *Boldogasszony* templom hívők híján elvesztette jelentőségét, majd romba dőlt. A 18. század elejéig a város egyedüli vallásközpontja az avasi templom volt, mely örökölte a volt katolikus egyház gazdasági pozícióit is.¹²

A 16. század elején „A számos s fényes kiváltságokon felül sz. István egyháza jelentékeny javadalmakkal bírt.”¹³ Az I. Zsigmondtól *jus patronus*-t

nyert város gondoskodott az egyház alkalmazottainak ellátásáról, épületeinek fenntartásáról. A *communitas* a városi közföldekből jelentős területet bocsátott az egyház rendelkezésére. Marjalaki Kiss Lajos véleménye szerint 60—80 kh. szántót és rétet.¹⁴ 1497-ben egy kétkövű, felülcsapós vízimalom használati jogát is az egyházra ruházták, melyből évente mintegy 60—80 köből vámjöveldelmük származott.¹⁵ Az egyház földjeinek művelését és malmának karbantartását I. Ferdinánd rendelete értelmében az egyház zsellérsorának lakói végezték.¹⁶ Anna királynő 1504-ben felmentette az avasi egyházat „minden pénzbeli rendes és rendkívüli adó, szolgálat és terhelés, bor- és terménykilenced alól.” Az egyház mentesült a szüreti bor, szénakaszálás, csirke, sajt és zab szolgáltatások alól. Az adománylevél szerint 4 kőháza volt az egyháznak, melyek mindegyikéhez 6—6 hold szántó tartozott.¹⁷ A katolikus és református egyház idején egyaránt beszedett *tized nyolcad* (*octava*)-része is az egyház jövedelemforrásai közé tartozott. A 16. század elején átlagosan 170 forint értékű gabona és 600 forint értékű bortizedet szedtek Miskolcon.¹⁸ Nyilvánvaló, hogy az *octava*-rész nem volt lebecsülendő jövedelem, még akkor sem, ha általában a legsilányabb, legértéktelebb részt szolgáltaták ki, mint erről Hevessy Mihály prédikátor nyilatkozott, mikor *octava* borba 24 köbölt kapott két hordóban: „az egyik moslék, a másik pedig nyúlós.”¹⁹ Még szembetűnőbb ennek jelentősége a 16. század második felében. 1556-ban 513 kereszt 8 kéve gabonát szolgáltattak be.²⁰ A gabonaneműek termesztése már a 16. században is másodlagos szerepet játszott, ha a kifejlődő szőlőtermesztés egyre növekvő területeit és a szőlők szabad forgalmának lehetőségét vesszük figyelembe, s ez a másodlagos szerepjátszás jól nyomon követhető az egyházi gazdálkodásban. A 16. század közepén 8—10 hold szőlőbirtoka volt az egyháznak.²¹ A gabonaneműek gazdasági jelentősége eltörpült a bortized-adóból, az egyház szőlőbirtokán termett bormennyiségből származott jövedelem mellett, s még nagyobb lett jelentősége 1586-ban, mikor a városi tanács rendeletet hozott, hogy a *Szent-György hegyen* levő szőlők tulajdonosai 1/2 köből bort fizessenek az egyháznak, akiknek pedig az *Avason* is volt szőlőjük, azoknak egy köből bort kellett beszolgáltatni. A rendelet értelmében azok a szőlőbirtokosok, akiknek nem termett szőlőjük 32 dénárt, akiknek pedig nem volt szőlőbirtokuk, azok 16 dénárt fizettek boradó fejében.²²

Az avasi egyház fő jövedelemforrásaira a 16. században tett szert. Az egyházi tizedből kijáró rész kivételével az összes többi, haszonszerzési lehetőséget biztosító jövedelemforrás, a szántó, rét, szőlő, malom és az 1586-tól bevezetett boradó az egyház kegyura, a város adományaként került az avasi egyházhoz. Az egyház belső életének irányítását a 18. század elejéig, a *presbitérium* megalakulásáig a városi tanács látta el, a *predikátor* és a *káplán* kivételével az egyház többi alkalmazottja városi hivatalnoknak számított. Hivatali esküjük letételéről a városi jegyzőkönyvekben találhatunk adatokat.²³ A kegyúr adományai mellett — melyek tulajdonképpen az avasi egyház gazdálkodásának alapját jelentették — természetesen más jövedelmi források is voltak. Az 1351. évi 11 tc. lehetővé tette, hogy az örökösök hátrahagyása nélkül elhaló nemesek az egyházaknak adakozzanak.²⁴ 1489-ből származik az első adatunk, mikor először adományoztak magánszemélyek birtokot az egyháznak. Ez a szokás

a 18. század második feléig érvényben volt és nem lebecsülendő jövedelem forrásnak számított, mert általában akkor részesült az egyház ilyen adományban, ha éppen az anyagi csőd fenyegetett.²⁵ A 16. század első felében megalakult céhek adományai is elsősorban az avasi egyház jövedelemforrásait gyarapították. A miskolci mészáros céh 1508. évi alapító levelének 5. fejezete kimondta, hogy „a nevezett mészáros mesterek választhassanak ki maguknak egy oltárt és dicséretes szokású papot, aki tartozik minden egyes napon, vagy héten, amint úgy vele a fizetésről, mint a mondandó isteni tiszteletről megegyezhetnek, isteni miséket, tiszteleteket tartani.”²⁶ Míg a mészárosok alapítólevelében nincs meghatározva az egyháznak járó összeg, addig az 1531-ben alakult szabó céh alapítólevelében pontosan meghatározták. Hetente egy misén és három énekes nagymisén kellett a szóbo céh tagjainak részt venni. A misék tartásáért egy évre „100 pénzt”, a csengetőnek még külön 32 dénárt kellett adni.²⁷

Az egyház vezetőinek, a prédikátoroknak nemcsak az egyház épületeinek fenntartására, alkalmazottainak ellátására szolgáló jövedelemforrásból származott bevételük. Minden egyes prédikátornak volt saját szőlője. Tulajdonképpen már ebben a korban is értékmegőrző szerepet látott el a szőlőbirtok a magángazdálkodásban, különösen ha figyelembe vesszük, hogy 1 hordó borért 3–4 jó tehenet lehetett venni.²⁸ Egyes prédikátorok nemességet is szereztek és a magánszemélyektől nyert adományok révén meg is gazdagodhattak. Hevessy Mihály, aki 1566–1585 között volt prédikátor a város 789 adófizetőjének rangsorában a 26. volt, 3,99 forintot, 1 1/2 köből búzát, 1 köből zabot és 1 1/4 köből abrakot fizetett adóba.²⁹ Enyingi Török Ferencné egy Szent György-hegyen levő szőlőt adományozott neki és az *Alsó Piacz utcában* nemesi telket, később pedig egy *irtványt* is kapott adományképpen. Egy Séra Luca nevezetű asszony szőlőt hagyott rá, Szűcs Gergelyné pedig 35 aranyat és 10 tallért.³⁰

1612. február 23-án állapították meg az avasi egyházközség hivatalnokainak járandóságát, Miskolczi Csulyak István prédikátorsága idején. A javadalmazási rendet az 1613. január 14-én tartott *canonica visitatio* alkalmával hivatalosan is jóváhagyták.³¹ Az egyház, illetve a prédikátor kezelésében volt egy *három telkes papi föld*, melynek elhelyezkedéséről így ír a javadalmazási okirat: „Az malom után három nyomásra való föld vagyon. Egyik nyomásra Győr felől négy föld, Szent Péter fele is négy föld, Szirma felől pedig hatodfél föld.” Hozzá tartozott még egy „hatrendes rét is a város rétei között a *Nádszegen Füzi Bálint* házával egy *kötélben*.” A prédikátor házához tartozott egy két nyomásra való szántóföld, az egyik a *Sáfrány kertnél*, a másik a *Kövecses domb* alatt. Ehhez tartozott egy *öreg rét* is a *Szent Iván ere mellett*. Az egyház legjelentősebb jövedelemforrásának számító szőlő három darab volt. Az egyik a *Szent Király*, a második a *Szent György* és a harmadik az *Allszer* nevű szőlő-hegyeken. Az egyház használatában levő kétkövű, felülsapós vízimalom karbantartását és építését a város végezte. Mikor új követ hoztak, minden kőért egy-egy köből lisztet fizetett az egyház. A prédikátor jövedelméhez tartozott a *császár bor* és *búza octava*. A *káplán* (ez a hivatal 1586-tól létezett és a káplán a másodlelkészi teendőket látta el³²) az *octava borból* és *búzából* egy-egy hordó bort és *lőrét* valamint nyolc *köből* búzát kapott. A prédikátor ezen felül

még 10 forintot is fizetett neki. A káplánnak az *Allszeren* volt egy szőlője, melyet saját magának kellett műveltetni. Az 1586. évi boradóról szóló rendelet és ennek 1598-ban történt kibővítése szerint — ekkor már minden szőlőtulajdonos egy-egy *köböl* bort tartozott fizetni — a káplán a boradó felét kapta. A boradó másik fele az iskola *mesterének* jövedelme volt. A *mestert* a prédikátornak kellett ebéddel ellátni, vagy helyette 1—1 *köböl* bort és lórét, 8 *köböl* búzát, 10 forintot kellett fizetni. A harangozó csupán egy *icce* bort kapott minden szőlőtulajdonostól javadalmazásképpen. A javadalmazási okiratból kapunk képet először az egyes szertartásokért járt tiszteletdíjak nagyságáról. Esketéskor 12 dénárton osztozott a prédikátor és a káplán 2 : 1 arányban, temetéskor pedig 12 dénárton fele-fele arányban. Amikor a harangozó halottnak harangozott 3 dénárt kapott, keresztelőkor pedig 1 dénár *komapénzt*.

Már a 16. században földesúrnak számított az egyház, erre engednek következtetni a források. Mikor a város lakossága földesúrnak *Szent György* és *Szent Mihály* napkor adót fizetett, a zsellérsorok lakói az avasi egyháznak *taksát* fizettek.³³ A megüresedett zsellértelek újratelepítéséhez csak akkor adtak engedélyt, ha az új lakó a többi zsellérhez hasonlóan vállalja az avasi egyháznak való szolgálatot.³⁴ Az 1613. évi javadalmazási rendelet világosan utal arra, hogy a *Boldogasszony* templom zsellérsora is az avasi egyház fennhatósága alá került és a *Papszer* és *Tóthutca* zsellérsorok földesura az avasi egyház volt, még akkor is, ha egyes földesurak — mint Tybold Gáspár — átmenetileg nem vették figyelembe I. Ferdinánd rendeletét. A javadalmazási rend szerint a *zsellérek* házanként 50 dénár *taksát* fizettek, vagy 5 napi munkával tartoztak helyette. Az egyház malmának karbantartásában, a malom árkának tisztításában és töltésének építésében a zsellérsorok jobbágyai is részt vettek és ezért a munkáért kenyérral látták el őket. A zsellérek végeztek a szőlőmunkákat, ezért ebédet kaptak a prédikátortól. A *káplán szőlőinek homlítását* is a zsellérek végezték.³⁵ A vármegyei jegyzőkönyvek is több olyan adatot megőriztek, melyek azt bizonyítják, hogy az avasi egyház a zsellérsorok földesura volt. 1627-ben két szökött jobbágyot kerestettek „ki az *egyházszer* nevű utcában lakik . . . az tisztelendő Sampsundi Márton uramtól, azon miskolci prédikátortól.” 1639-ben például a pécsi püspök kerestette Miskolcon a *Papszeren* lakó jobbágyát.³⁶ 1655-ben a *Papmalom* fenntartásáról kiadott városi rendelet előírja, hogy a malom „Házát, Hajazatját, kőpadját mindig a város építi és tartja fenn, s a gátakat a papszeresi és Tóth utcai jobbágyok tartoznak gondozni.”³⁷ Előrták azt is, hogy a Szent György napi bíróválasztással egyidőben olyan személyt is kell választani, aki a zsellérek munkáját irányítja és érte felelősséget vállal.³⁸ Megszüntették azt a gyakorlatot, hogy a malom gátjainál dolgozó jobbágyokat ebéddel, vacsorával és itallal kell ellátni: „. . . mind ebedökre es vatsoraikra migh akkorbeli munka tart egi tal etket, ital nélkül edgiok adot a munkásoknak szamok szerint: ugi mind azon altal, hogh ennek utanna se ök se maradekiok szokasb(a) es törveinb(en) ne vigiek.”³⁹

1654-ben ismét elkészítették az egyház javadalmazási rendjét. Ez a javadalmazási okirat csak részben módosította az 1613-ban kiadott rendeletet. A Szent Laszlai Balázs prédikátorsága idején kiadott okirat szerint a város teljesen magára vállalta a másodpredikátor számára előírt 10 forint, 1—1 *köböl* bor és lőre,

valamint 8 *köböl* búza fizetését. Ez az okirat nagy fontosságot tulajdonított az egyház irányítása alatt működő iskolának. A 15. század közepétől működő, a kereskedelmi forgalomba és mezővárosi élet irányításába bekapcsolódott iparosréteg kulturális igényeit kielégítő *scholában* a *mester* mintegy 15—30 diáktól szedett tandíjat.⁴⁰ A mester fizetéséről a prédikátor gondoskodott, amely néhány hordó majorsági és a hívek által összehordott *cubularis* borból, *sabbatale* és *nundinális* pénzből állott.⁴¹

Az avasi egyház gazdaságtörténetének első szakaszában, a 16—18. század között az egyházi gazdaság fejlettségi szintje az alkalmazottak ellátását biztosította. Az egyház épületeinek fenntartását, újabb épületek létrehozását nem végezheték el belső erőforrásokból, ezeket a városi költségvetések fedezték. A 17. században az egyház iskolájának bővítését és a templom fontos karbantartási, renoválási munkáit végezték el. 1659-ben bekerítették az iskola és a templom épületeit és a kerítés tetejét zsindelezték. 1666-ban zsindelezték a templom tetejét, 1682-ben a templom tornyát és a két bejáratát a tornáccal együtt tapasztották. A 17. század elején építették meg az *oschola* pincéjét, két *auditórium*át és a mellette levő *mester* házát. 1682-ben ismét zsindelezték a templom tornyát és kakast helyeztek rá.⁴² Az építkezési költségek nagyságára utal, hogy 1699-ben „Az Istennek házát az Templomot (:mivel igen meg avult vala:) ezen esztendőben az Városnak nemely Becsületes Lakossi Isten és jó akarattyok által Zsindelezték meg, melly munkáért az Ácsoknak fizettek Készpénz F 140, Tizenket Miskolczi Szapu búzát, Egy hordó bort, három hordó lőret, Egy szalonnát, Ket száz font tehen húst, Egy Kő Sót, Egy font borsot, 1 Szapu Kását, ugyan annyi Darát, Ket Pár Csizmát.”⁴³

Az avasi egyház 16—17. századi gazdasági fejlettségi szintje Miskolc gazdasági fejlettségével volt összhangban. Miskolc törökkori átmeneti önállósága idején az egyház mindig maga mögött érezhette a gazdasági erejének teljes súlyával támaszt jelentő várost.⁴⁴ A lakosság nagyszámú kegytárgyat adományozott az avasi egyháznak, s ez is azt tükrözi, hogy a város egyetlen parochiális egyházát méltán tekintették a 16—17. században a város egyetlen vallásközpontjának. 1588-ban Basó Farkasné, Bai Anna aranyozott úrvacsora poharat, Kecskeméti Péter pedig két darab ezüst úrvacsora tányért adományozott az avasi templomnak. 1662-ben Veress András aranyozott ezüst nyolcszögletű úrvacsora tányért, Miskolczi Gergely egy ún. *hólyagos* poharat és egy ezüst úrvacsora tányért adott ajándékba. A nagyszámú szőnyeg, ónedény ajándék mellett csak a 17. század második felében 13 darab úrasztali terítő került adakozás útján az egyház birtokába.⁴⁵

Az avasi egyház történetének második szakasza a 18. század első felében kezdődött. Ez a periodizálás abból következik, hogy az egyház kegyurának jogi állapotában lényeges változások zajlottak le és megalakult az egyház életét irányító *presbitérium*. 1702-ben a *szepesi kamara* felülvizsgálta a diósgyőri koronauradalom földesurának, a Haller családnak birtokos jogát. A város eddigi kiváltságainak veszélyeztettségét látta egy esetleges új földesúrban és ezért az örökös megváltás igényével lépett fel, hatalmas kölcsönöket vett fel a megváltási összeg kifizetésére. 1715-ben a *kamara* 41 ezer forintért 25 évre elzalogosította Miskolcnak a diósgyőri koronauradalom földesúri jogát.

1731-ben III. Károly újabb összegekért 25 évre meghosszabbította a zálogos időt, majd Mária Terézia 1740-ben 40 évre. A város zálogba vette még a csabai részbirtokokat is, megváltotta a földesúri italmérési és mészárszéktartási jogot, bérbe vette a *királydézsma* szedését. A megváltási összegek kifizetése óriási terheket rótt a lakosságra, a szabad királyi városi jogért folytatott küzdelem pedig a város előljáróságára.⁴⁶ Ebben az időben alakult meg az egyház *presbitériuma*. Az 1735. december 28-án megalakult presbitérium jegyzőkönyve szerint azért volt szükség a *presbitérium* felállítására, mert a város előjárói „...sok világi foglalatossági miatt Szent Ecclesiank accurálható Dolgainak folytatására, és közelebb Iskolánk építtetése Körül kívánható vigyazásokra maganosan nem érkezhetnek, Erre nézve vala említett B. Városnak Nemes Ecclesia részéről való inspectióknak okaért fel állítani egy Curatoriale Consos-toriumot.”⁴⁷ A *presbitérium* felállítását követően lényeges változás történt az egyház életében. Lényegében a kegyúr, a *communitas* döntötte el ezután is, hogy kit választanak meg lelkésznek és tanítónak, de az összes többi tisztség megválasztása az egyház *presbitériumának* feladata lett. A 16—17. században kialakult gazdasági szervezet különvált a város gazdasági szervezetétől. Az egyház gazdálkodásának irányítását szintén a *presbitériumnak* kellett végezni és ezután az egyház gazdasági forrásaiból kellett volna fedezni az épületek fenntartására, alkalmazottainak ellátására szükséges anyagi eszközöket.⁴⁸

Az egyház gazdálkodásában a malom, a szántóföldek és szőlők, valamint a zsellérsorok gazdasági szerepe maradt továbbra is döntő fontosságú, meghatározó. E három tényezőtől belül is eddig nem tapasztalt jelentőségre tett szert a bortermelésből származó jövedelem. Az 1746-ban megtartott hivatalos egyházlátogatás jegyzőkönyve szerint az egyház szőlőbirtokairól évente 30—40 hordó bor, *párbérből* pedig mintegy 100 hordó bor volt az egyház jövedelme.⁴⁹ Az egyház jegyzőkönyveinek bejegyzései az adók között a boradónak tulajdonítottak nagy fontosságot, jelentőséget. 1746-ban a *presbitérium* határozatot hozott, hogy „Akárki legyen Helvétia Confession Várossunk valamely lakossa, fizessen minden esztendőben edgy-edgy Kőből bort, vagy annak redemptiójában edgy 60 poltúrás Tallert. Ha penig vagj edgyik vagj másik külön kenyeres Ember olyan tanaltatik, a kinek sem szőlleje sem Háza nincsen, az olyan a meg írt Tallert csak in medítate tartozik meg adni Predikátor uraméknak. Ha penig ennél is erőtelenebb lenne valaki, úgy hogy csak valamely szegény özvegy asszony vagy ehez hasonló szegény ember tanál lenni, nyolcz poltúrát meg fizettet...”⁵⁰ Egy évvel később a *presbitérium* és a város között egyezség jött létre, hogy minden szőlőtulajdonostól egy *kőből cubuláris boradót* szednek, az özvegyasszonyok és a szőlővel nem rendelkezők 1/2 *kőből* fizettek. A szőlőtulajdonos zsellérektől szintén egy *kőből cubuláris boradót* szedtek, s a szőlő nélküli zsellérek 30 *poltúrát* vagyis fél *tallert* fizettek.⁵¹

Az egyháznak 1730—1749 között öt darab szőlője volt. Ezek közül egyet, a *Szent Király hegyen* levő szőlőt a város kivette az egyház kezéből és évente 6 hordó bort fizetett érte megváltásként és vállalta, hogy a szőlők *homlítására* biztosít 12 forintot.⁵² A *Szent Király-hegyen* levő szőlő helyett az egyház a *Kánás promontóriumon* vásárolt 70 forintért egy új szőlőt. Az egyház szőlői bizonyára rossz állapotban lehettek, mert 1749-ben eladták a *Szent György-*

hegyen levő szőlőt 100 forintért és a *Király réti* és *Hosszú promontóriumon* levő szőlőket 30—30 forintért, de vettek helyette egy szőlőt 200 magyar forintért a *Bedegvölgyön*. 1749-ben az egyház borjövedelmének jelentéktelen része származott saját szőlőbirtokáról. Ebben az évben 2 szőlője volt az egyháznak.⁵³ 1748-ban 13,5 hordó bor termett az egyház szőlőiben, 1754-ben is csak 12.⁵⁴ Az egyház alkalmazottainak kezelésében 4 darab szőlő volt. A prédikátornak a Szent György-hegyen 120 forint értékű, a *Sacsó* nevű szőlőhegyen pedig 30 forint értékű szőlőbirtoka volt. A másodpredikátornak a *Szilfás hegyen* 100 forint értékű, a kántornak pedig a *Kerek hegyen* 45 forint értékű szőlőbirtoka volt.⁵⁵

Az egyház borjövedelmének változó részét értékesítette a kereskedelmi forgalomban. Elsősorban a miskolci és a felvidéki kereskedelmi forgalmat kiaknázó, monopolizáló görög kereskedőkkel álltak üzleti kapcsolatban. Például 1761-ben Görög Kozminczki nevű kereskedőnek 14 hordó óbort 2 *holland aranyért* (138 forint 60 dénár), valamint 1 hordó aszubort és 29 hordó új bort 7 holland aranyért. A lengyel borkereskedőkkel is kapcsolatban álltak, mert ugyanebben az évben egy lengyel kereskedő 8 hordó bort vásárolt az egyháztól.⁵⁶

A bor értékesítéséből származott pénzbevétel az egyház jövedelmének maximumán 48%-át tette ki a 18. század folyamán. A bor értékesítéséből származó jövedelemnek stabilizáló szerepe volt az egyház gazdálkodásában, a költségvetés bevétel és kiadás oldalának egyensúlyozását biztosította. A gazdálkodást tervszerűség jellemezte, mert egy éves periódusokra tervezték a várható be-

1. számú táblázat

Év	Bor		Pénz	
	összes mennyiség	eladott mennyiség	bevétel	kiadás
	hordókban		magyar forintokban	
1736	69,5	37	1083,31	939,91
1741	71,5		899,50	852,43
1743	65		701,41	595,94
1744	68		419,62	416,49
1745	61		311,42	298,69
1746	73		432,79	416,51
1747	76,5		449,38	369,14
1748	63,5		419,84	410,66
1750	73	17	1153,87	1005,35
1751	137,5	34	2409,60	2305
1753	67	64	2718,92	1353,30
1754	94	56	3263,24	1753
1755	110	37	3532,44	3273
1756	114	97	2009,73	1789,15
1758	79	73	1967,73	2088,57
1759	56	49	2260,99	1635,40
1761	116	98	2416,20	1819,37
1762	86,5	68	1922	1510,20
1763	77,5	69	2199,27	2004,99
1764	71	21	3875,64	3351,89
1775	113	81	3274,44	2763,20

2. számú táblázat

Év	Az összes bormennyiség értékesített része %-ban kifejezve	Az értékesítésből származó pénzbevétel %-os részesedése az egyház jövedelmében
1736	53	37
1750	23	15
1751	25	14
1753	93	24
1754	59	18
1755	33	10
1756	85	48
1758	92	36
1759	87	22
1761	83	41
1762	76	32
1763	89	33
1764	29	6,5
1775	71	25

vételeket és kiadásokat. Mikor a várható bevétel nem fedezte volna az előrelátható kiadásokat, így pl. 1736-ban az iskola építésekor is, a borkészlet olyan részét értékesítették, amely feltehetően a költségvetés egyensúlyát biztosította.⁵⁷ Az egyház kiadásainak mintegy 10%-át rendszeresen a szőlőbirtokok karbantartására, művelésére fordították. Ezek a kiadások rendszeresen évről évre szerepelnek az egyházi számadáskönyvekben annak dokumentálására, hogy a borjövedelem biztosítására szükséges munkákat elvégeztették. Pl. 1746-ban a szőlőbirtokok művelésére 85 forint 59 dénárt fordítottak:⁵⁸

„Ecllésia szölleit ki nyitotta 16 ember	a. den. 27	F. 5,13
Meg metszette 8 metsző	a. den. 27	F. 2,08
Azon szőlőkhöz vitetett 25 szekér ganaj	a. den. 34	F. 8,50
Homlita benne 77 ember	a. den. 27	F. 20,79
Első kapájára 36 ember	a. den. 24	F. 12,72
Kötő füvet vett hozzá		F. 0,75
Vett 1500 szőlő karót		F. 3,60
Fel karózta het ember		F. 0,60
Fel kötötte 24 ember	a. den. 18	F. 4,32
Másod kapájára 32 ember	a. den. 30	F. 9,60
meg szette 12 szedő	a. den. 9	F. 1,26
ismét egy puttonos	a. den. 18	
Befette 11 napszámos	a. den. 24	F. 2,62
Ott igazgatónak fizettem	a. den. 18	F. 0,90
Harmad kapájára 31 ember	a. den. 30	F. 9,60
Szőlő pásztornak fizetett		F. 1,20
Fizetett a termést bé hordó embereknek		F. 1,20
Meg kötöttem 4 Ó Hordót, abroncsaert és Kötöttésért		F. 0,72.”

A szőlőtermesztés mellett jelentéktelen szerepe volt a szemestermények termesztésének. Évente átlagosan 100 magyar forint értékű termény folyt be az egyházi szántóföldekről. Mintegy 100 köből vámjövdelem származott még a *papmalomból* és a királydézsma nyolcad része.⁵⁹ A 18. század második felében az uzsora kamat is szerepet játszott az egyház pénzbevételében. A kölcsön adott pénzért 5–8 %-os kamatot szedtek. Ha a városnak adtak kölcsön, akkor a kamat minimumát, ha magánszemélyeknek, akkor maximumát kérték.⁶⁰

A 18. században a különböző szertartásokért járó tiszteletdíjak emelkedését tapasztalhatjuk a 16–17. században kért tiszteletdíjakhoz képest. A keresztelők alkalmával szedett *komapénz* 1 köből bor vagy annak ára volt, házasságkötéskor 17 garast szedtek, vagy ennek dupláját, ha háznál végezték a szertartást. Ezekért a szertartásokért járó tiszteletdíjakat összefoglaló néven *stólapénznek* nevezték. 1746-ban Csay Márton és Tokay György prédikátoroknak 100 Rhfrt jövedelmük származott stólapénzből. A használatukban levő szőlőbirtokokról és a királydézsmából 27 hl bor, 9,3 kila búza és 1,2 kila zab jövedelmük származott. A *canonica visitatio* szerint a két prédikátornak évente 305 Rhfrt és 24 krajcár bevétele, jövedelme volt.⁶¹

Miskolcnak a szabad királyi városságért folytatott küzdelme átmeneti sikereket hozott. Az 1731-ben biztosított 40 éves zálogos idő még le sem járt, mikor az uralkodó újabb szerződés megkötésére szólította fel a várost. A kincstári kamara megbízásából Grassalkovich Antal kamarai elnök, időközben a diósgyőri koronauradalom új földesura vezette a tárgyalásokat. A tárgyalások során újabb és újabb követelésekkel igyekeztek leszerelni a város önállósulási törekvéseit. 1755-ben felszólították a várost, hogy a ciklusos megváltás helyett az örökös megváltás összegét fizesse ki. Erre képtelen volt a város lakossága és elvesztette a zálogos időszakban szerzett összes kiváltságát. A város kiváltságainak elvesztése az avasi egyház gazdasági, vallási hegemóniáját is veszélyeztette, de az egyház vezető testülete, a presbitérium nem ismerte fel ezt az összefüggést és helytelenül a kivárás taktikáját alkalmazta és így közvetve hozzájárult ahhoz, hogy Miskolc a mezővárosi és szabad királyi városi fejlődési szakasz közti lépcsőfokot nem léphette át.⁶² A város önállóságának felszámolásával egyidőben meginduló *ellenreformáció* visszaszorította, megszüntette az avasi egyház vallási egyeduralmát. A 18. század elején felépült az egykori avasi egyház fennhatósága alá tartozott *Mindenszentek kápolna* helyén az új katolikus mindszenti templom és az újvárosi *Boldogasszony templom* helyén a minoriták telepedtek meg.⁶³ 1711-ben a város 4000 főnyi lakossága teljes egészében az avasi egyház híve volt. 1780-ra — igaz, hogy a lakosság száma 13 148-ra növekedett — már 3980 katolikus volt a városban, a katolikus vallásúak számának növekedési üteme messze megelőzte a református vallásúakét.⁶⁴ A katolikus vallás térhódítása ellenére is a reformátusok játszottak vezető szerepet a város életében. Ennek első sorban az volt az oka, hogy a város lakosságának jelentős részét kitevő nemesek szinte valamennyien reformátusok voltak.⁶⁵ Ez és a II. József által kibocsátott vallási türelmi rendelet lehetővé tette, hogy a reformátusok a 18. században is nagy építkezéseket folytassanak.⁶⁶

1736-ban elvégezték az iskola bővítését, átépítését. Az építkezés költsége

856 forint 41,5 krajcár volt, az egyház évi pénzbevételének 80%-a.⁶⁷ 1764-ben a parókia épületét újítták fel. 106 szálfát vásároltak az építkezéshez és a fákat Tokajtól Szederkényig a Tiszán szállították.⁶⁸ 1768-ban zszindelyezték a templom tetejét és több mint 100 ezer fehér fenyőből készült zszindelyt vásároltak Tiszolcraól. Ekkor javították ki a templom mennyezetdeszkáit is.⁶⁹ A 18. század közepétől a hívők egy részének az újonnan épült *deszkatemplom*-ban kellett istentiszteleteket tartani, mert a hívők fele sem fért el az avasi templomban. 1785-ben Vay József támogatásával a presbitérium építési engedélyt szerzett egy új református templom felépítésére. Az új templom 3 *fundus* nagyságú telkét Szepessy Ferenc ajándékozta az egyháznak.⁷⁰ Ettől az időtől kezdve 1808-ig, az új református templom felépüléséig az évi pénzbevételek 50—80%-át fordították a kiadások fedezésére. A bevételek emelésére a bor kereskedelmi értékesítésével nem gondolhattak, mert a lakosság a természetbeli *cubuláris boradó* fizetéséről a pénzadó fizetésére tért át. 1 köből váltása fejében 2 forintot, fél köből boradó ellenében 1 forintot kellett fizetni.⁷¹ 1787-ben a *cubuláris conscriptio* három osztályba sorolta a lakosságot:

I. osztály	1015 személy,
II. osztály	1267 személy,
III. osztály	176 személy.

A 2458 adózó után a tervek szerint 3385 forint bevételre számítottak, de ennek fele sem foly be.⁷² A 18. század végén, a 19. század elején elenyésző volt a reformátusok számának növekedése. 1780-ban 8433 református tartozott az egyházhoz, 1809-ben 8754. Az *egyházi adót* ebben az időben 2192 személytől szedhették.⁷³ Az egyház pénzbevétele az 1764. évi bevételhez képest 1801-re duplájára nőtt, 6011 forint 61 3/4 krajcár volt. A bevételek emelkedésének a lakosság számbeli növekedése volt az oka. Az egyház évi jövedelme nem biztosított fedezetet az új templom építésére és ezért 3000 forint kölcsönt vettek fel. 1807 végén még 8000 forintra volt szükség, hogy az építési költségeket ki tudják fizetni. A város nem nyújtott támogatást. Az avasi egyház kriptáiban levő temetkezési helyeket áruba bocsátották, melyeket a Dóry- és Négyessy Szepessy család vásárolt meg 300—300 forintért, 1808-ban pedig 1128 önkéntes adományozó 4537 forintot ajánlott fel az építkezési költségek kifizetésére.⁷⁴ A Grassalkovich-féle szerződés megkötése után még jobban kidomborodott az a lényeges változás, amely tulajdonképpen a presbitérium megalakulásától dominált, hogy az egyház épületeinek fenntartását, új létesítmények építését saját, belső erőforrásokból kellett fedezni. Az építkezések nyersanyagának biztosítására saját erőből téglagyárat és kőbányákat létesítettek. Az egyház téglagyára Görömbölyön volt, kőbányái pedig a *Veres Bérczen* és *Bedegvölgyön*.⁷⁵ A görömbölyi téglagyár termelése nemcsak az egyház szükségleteit elégítette ki, hanem képes volt arra is, hogy eladásra termeljen. 1742-ben 22 ezer darab téglát adtak el 194,4 forintért.⁷⁶

A 16—18. század folyamán — mint erre már az 1. és 2. számú táblázatok adatai is utaltak — az avasi egyház jövedelmének, bevételének jelentős részét külső tényezők biztosították. A jelentős gazdasági hatalomnak számító avasi

egyház létezését gazdasági szempontból a 16—17. században elsősorban a kegyúri adományok, a 18. században pedig a *cubuláris boradó* tette lehetővé. A 18. század második felétől — miután a lakosság pénzben is megválthatta a boradót, tehát a természetbeni egyházi adót — az egyházi bevételek emelkedését a lakosság számszerű növekedése biztosította. A 18. század végétől nem volt jelentős a reformátusok számának növekedése, ilyen körülmények között az egyházi bevételek növelésének járható útja az egyházadó emelése volt. Már 1784-ben másfél köbölben, vagyis 48 *iccében* állapították meg az adó felső határát a korábbi egy köböllel szemben.⁷⁷ 1816-ban készült el az új adókvetési rendszer, s ettől kezdve a *cubuláris conscriptiókkal* a másfél köblös adó felső határ megtartása mellett a bevételek hatékonyabb emelésére törekedtek. Ezt a célt különösen kifejezik az 1816. és 1819. évi *cubuláris conscriptiók*.⁷⁸

1816. évi cubuláris conscriptió

<i>Classis</i>		<i>fizető</i>	<i>kivetett összeg</i>
I.	48 <i>iccés</i>	344	272 forint 48 krajcár
II.	24 <i>iccés</i>	559	223 forint 36 krajcár
III.	12 <i>iccés</i>	1099	219 forint 48 krajcár
IV.	4 <i>iccés</i>	197	13 forint 8 krajcár

1819. évi cubuláris conscriptió

<i>Classis</i>		<i>fizető</i>	<i>kivetett összeg</i>
I.	48 <i>iccés</i>	420	336 forint
II.	36 <i>iccés</i>	327	196 forint 12 krajcár
III.	24 <i>iccés</i>	749	299 forint 36 krajcár
IV.	12 <i>iccés</i>	679	135 forint 48 krajcár
V.	4 <i>iccés</i>	95	6 forint 20 krajcár

1816—1819 között 71-gyel emelkedett az egyházi adófizetők száma. Az első *classis*ba tartozók száma ennek ellenére 76-tal emelkedett. Az 1816-ban legtöbb adófizetőt magába foglaló III. *classis*ből két új csoportot hoztak létre és ezek adója majdnem 250 forintra emelte a kivetett adóösszeget.

1825-ben eltörölték az egyházi adó borral való fizetését.⁷⁹ A református lakosokat továbbra is öt osztályba sorolták, de már az egyes csoportokba való tartozást a pénzben fizetendő adóösszeg nagysága szabta meg.

- I. *classis* fizet: 6 forint
- II. *classis* fizet: 4 forint
- III. *classis* fizet: 3 forint
- IV. *classis* fizet: 1 forint 39 krajcár
- V. *classis* fizet: 41 krajcár.⁸⁰

Az 1825-ben kivetett egyházi adó mintegy háromszorosa volt az 1784. évinek, mikor 2 forint volt a felső határ, s mintegy 8—9 szerese az 1816. és 1819. évinek, mikor az első osztályokba tartozók 0,6—0,8 forintot fizettek. 1836-ban ismét csökkentették az adóösszeget, de ez is magasabb volt az 1784. évi adónál. Ekkor 3 classisba osztották a református adófizetőket.

<i>Classis</i>	<i>egy főre kivetett adó</i>	<i>fizetők száma</i>
I.	2 forint 24 krajcár	278
II.	1 forint 12 krajcár	791
III.	30 krajcár	1113. ⁸¹

1842-ben ismét emelték az adókat.

I. classis	6 forintot	fizetők 235 fő
II. classis	3 forintot	fizetők 551 fő
III. classis	1 forint 15 krajcárt	fizetők 1114 fő. ⁸²

1845-ben visszatértek az 1825-ben alkalmazott adórendszerhez.⁸³ Az egyházi adók emelése kezdetben nem sok reményre jogosította a presbitériumot, nem járt a kívánt eredménnyel. 1819-ben a kivetett adónak csak a fele folyt be, 405 forint 1 krajcár.⁸⁴ Az adóemeléseknek a 19. század 30—40-es éveiben érződött a hatása. 1842-ben már 4455 forint 30 krajcár adót szedtek be, mintegy tízszeresét az 1819. évinek.⁸⁵

A 18. században az egyházi adó mellett a másik jelentős jövedelemforrás az egyházi szőlőkből termelt bor volt. Ennek szerepe a 19. század elejére teljesen háttérbe szorult. A legtöbb jövedelmet adó szőlőket eladták, pl. a *bedegvölgyi* szőlőbirtokot 200 *vonás forintért* adták el Balajthy Jánosnak.⁸⁶ A szőlőművelésben az ingyen zsellérmunkát feles-napszámos munkával pótolták. 1828-ban az egyház szőlőiből 110 5/6 hordó borjövedelem származott, de ennek felét, 55 hordó bort a feles művelőknek adtak ki.⁸⁷ Az egyház gazdálkodásában a bortermelés eddig betöltött szerepét az egyház jelentősnek mondható ingatlan-tulajdonai vették át, ezek biztosították az egyház számára a stabil tőkét, melyeket szükség esetén el lehetett adni.⁸⁸ 1844-ben pl.: az *Ispitály utcai* ingatlanukért 802 forintot kaptak.⁸⁹

Az avasi egyház 16—19. századi gazdálkodásának vizsgálata tulajdonképpen az egyház gazdasági modelljének megalkotásához vezetett. A gazdálkodás során végbement folyamatok eredményeinek leegyszerűsített, sematikus ábrázolása lényegében a legfontosabb összefüggések megvilágítása.

Az avasi egyház a két hullámban és két időperiódusban lejátszódó reformáció eredményeként lett a 18. század elejéig Miskolc egyetlen parochiális egyháza. Az egyház vallási funkcióinak teljesítése, a feudalizmuskori Miskolc életében betöltött ideológiai-kulturális szerepe gazdasági fejlettségének függvénye volt. Az avasi egyház a 16. század közepéig csupán egyike volt Miskolc

és a Miskolc közvetlen közelében levő egyházközpontoknak, legfeljebb primus inter pares. A reformáció térhódításával, uralkodóvá válásával párhuzamosan nemcsak vallási, hanem nagy kiterjedésű szántóföldekkel, szőlőkkel, zsellérsorokkal és vízimalommal rendelkező gazdasági központ is lett. Az egyház kegyura, a részleges török uralom alatt dinamikusan fejlődésnek induló és a szabad királyi városi jogért küzdő város adományokkal és rendeletekkel biztosította az egyház alkalmazottainak ellátását, épületeinek fenntartását. Miskolcon a szemestermények termesztése már a koraközépkortól kezdve másodlagos szerepet játszott a szőlőtermesztés mellett, s ez különösen kidomborodott a 16. század közepén, mikor a város 14 szőlőhegyén 627 gazdának volt birtoka.⁹⁰ Ebben az időben a város lakóit az egyház kegyura az egyháznak történő bordézsma váltságfizetésére kötelezte. A 16. század végétől — habár az egyház gazdálkodásának eredeti alappillére a szántóföldi birtok, a földesúri fennhatósága alatt álló zsellérsor és a használatában levő vízimalom volt — a gazdálkodás fejlődését a bortermelés biztosította. A 18. században, az eredeti tőkefelhalmozás időszakában⁹¹ rendkívül fontos szerepet játszó, a görög kereskedők irányítása alatt álló borkereskedelmet az egyház is igyekezett saját céljainak megfelelően kiaknázni.

Az avasi egyház jelentős jövedelemforrásai ellenére soha sem volt képes saját erőből alkalmazottait ellátni és épületeit fenntartani, vagy újakat létesíteni. A gazdasági fejlődés forrása, impulzusa mindig külső tényező volt. Nagyon jól tükrözi ezt a 17. században elkészült két javadalmozási okirat, és a 16. század végi boradó rendelet, melyek hatása még a 19. század elején is érvényesült.

A 18. század elején Miskolc reményteljes harcot folytatott a szabad királyi városi jogért. Ez a küzdelem végül is elbukott. Az egyház e küzdelem alatt helytelenül a kiváras álláspontjára helyezkedett, nem vették észre, hogy a város függetlenségének elvesztése saját létüket is veszélyezteti. Az ellenreformáció idején, a mindszei katolikus templom felépülése és a minoriták betelepítése után az avasi egyház sokat veszített pozíciójából, még akkor is, ha ez a felszínen nem érezte hatását. Az egyház életének irányítása a 18. század elején megalakult presbitérium kezébe került. Kihasználta az egyház a kereskedelem lehetőségeit, hatalmas építkezésbe kezdtek, egy új református templom építését kezdték el. A 19. század elején azonban váratlanul teljes mértékben érezte hatását a gazdasági hanyatlás. A templom építését csak kölcsönök felvétele, közadakozás után tudták befejezni. Nyilvánvalóvá vált, hogy az egyházi gazdaság nem rejti önmagában még a fejlődés csíráját sem. A 16—17. században kialakult gazdasági szerkezet alapvetően nem változott meg. A kegyúri adományok, a borkereskedelem és a lakosság boradója segítette a holtponton való átjutást. A 18. század végére megszűntek a kegyúri adományok, a kereskedelem nyújtotta jövedelemszerzési lehetőségek, mert a hívők pénzen váltották meg a boradót, majd végül rendelet szüntette meg az egyházi adó borral való fizetését. A bevételek növelésének, a holtponton való átjutásnak ilyen körülmények között az egyházi adók emelése maradt egyetlen járható útja. Azonban ezek a kísérletek is az átmeneti sikerek ellenére kudarcba fulladtak. 1848 előtt az egyházi jövedelmek emelésének utolsó eszközét vették igénybe, a városban levő ingatlanok kiárusítását kezdték meg.

JEGYZETEK

1. Vö. az irodalomban közölt munkákkal.
2. A *Borsod—Miskolci Múzeum Történelmi és Régészeti Közleményei* c. kiadvány Nyíry Dániel főlevéltárnok és Leszih Andor szerkesztésében 1926—1927-ben jelent meg. A *Református Egyházi Értesítő* 1910-ben jelent meg először. A református egyház lapja volt. Vö. *Marjalaki Kiss Lajos* munkáit az irodalomban közölt adatokkal.
3. *Marjalaki Kiss L.*, 1932a. 10.
4. *Kun M.*, 1842. 12.
5. *Nemes J.*, 1864. 349—351.
6. *Vereby S.*, 1856. 13. és 22.; *Tóth B.*, 1933. 6.
7. *Zelenka P.*, 1883. 1.
8. *Borovszky S.*, 1909. 97. és 102.
9. Vö. *Szendrei J.*, 1904. 139—140, 234.; *Szendrei J.*, 1890. 180, 185.: Közli azokat az okleveleket is, amelyek tanúsítják, hogy a tapolcai barátok végezték a mindszei papi teendőket, mikor Bebek Ferenc feldúlta a tapolcai apátságot.
10. Vö. *Marjalaki Kiss L.*, 1932b. 3—4.; *Marjalaki Kiss L.*, 1932a. 10.
11. Vö. *Vereby S.*, 1856. 21—22.; *Nemes J.*, 1864. 349.; *Szendrei J.*, 1890. 243.; *Szendrei J.*, 1904. 139.
12. *Tóth B.*, 1933. 6.
13. *Nemes J.*, 1864. 349.
14. *Szendrei János*, Kéziratos feljegyzések az avasi templomról. HOM—HTD. Ltsz: 73. 64. 1.; *Marjalaki Kiss Lajos*, A miskolci református egyház rövid története. HOM—HTD. Ltsz: 70. 21. 1. *Vereby S.*, 1856. 21.; *Gyimesi S.*, 1970. 23.; *Wenzel G.*, 1872. 45.; *Tóth B.*, 1933. 4.; *Lichtenstein J.*, 1908. 5.
15. *Marjalaki Kiss L.*, 1955. 4—6.
16. *Szendrei János* (1890. 243.) közli I. Ferdinánd rendeletének szövegét.
17. *Komáromy J.*, 1976. 16.; *Szendrei J.*, 1890. 141.
18. *Szendrei J.*, 1904. 137.
19. *Borovszky S.*, 1909. 100.
20. *Registrum factum super decimas frugum in districtu Miskolcz. Anno 1556. 398 gabona, 112 bortized fizető volt Miskolcon.*
21. Vö. *Marjalaki Kiss Lajos*, A miskolci református egyház rövid története. HOM—HTD. Ltsz: 70. 21. 1.
22. Miskolc város jegyzőkönyve. I. (1586). 84. A boradó dézsmaváltás volt, leggyakrabban 1 köből. Vö. *Román J.*, 1968a. 117.
23. *Marjalaki Kiss L.*, 1935a. 13.
24. *Dr. KG.*, 1918. 140.
25. *K. Kovács László* (1972. 58.) adatokat közöl, miszerint 1489-ben *Kowách István* az avasi egyháznak adományozott „116 forintot érő két szőlőt, ezek közül a *Perselth* nevű miskolci Hewessy Balázs Keletre és a Minden Szentek Délről fekvő szőlője között, a másik a *Harazthrayaró* a Boldogságos Szűz szőlője végében...” Tudomásunk szerint ez volt az első birtok, melyet az avasi egyháznak adományoztak. 1497-ben Pap Simon miskolci polgár adományozta birtokait az egyháznak. Vö. *Szendrei J.*, 1904. 73.; *Szendrei J.*, 1890. 128.; Eddigi ismereteink szerint utóljára 1740-ben Döri András leánya, Hegymegi József felesége adományozott szőlőt az egyháznak. MREJ. I. 1740. 31.
26. *Marjalaki Kiss L.*, 1925. 9—11.
27. *Klein G.*, én. 7.; Miskolcon a 16. század elején alakultak először céhek. Vö. *Szádeczky L.*, 1863. 282. A „pénz” a korabeli szóhasználatban dénárt jelent, azaz az évi 100 pénz=1 magyar forint.
28. *Marjalaki Kiss L.*, 1933a. 8.; *Marjalaki Kiss L.*, 1933b. 8.; *Marjalaki Kiss L.*, 1932a. 12. Gergely pap, Hevesi Mihály, Ungvári András és Samsodi Márton prédikátorok a 16. század közepétől a 17. század elejéig mindnyájan szőlőt igyekeztek vásárolni. Miután meghaltak, özvegyeik és gyermekeik egy ideig a szőlőből tartották fenn magukat, de rövidesen elvesztették kis szőlőiket. Pl. Samsodi Márton 1641-ben özvegyére hagyta az ún. *Bornemissza-szőlőt*, felesége egy idő után zálogba tette, majd végleg elvesztette.
29. *Marjalaki Kiss L.*, 1943. 9.
30. *Marjalaki Kiss L.*, 1927. 104—105.
31. Vö. *Marjalaki Kiss L.*, 1933c. 6—8.; *Román János*, A borsodi református egyházmegye legré-

- gibb protokolliumának mutatója. HOM—HTD. Ltsz: 68. 7. 3.; *Szuhay B.*, 1900. 71—72. Az 1613. évi javadalmazási rendeletből megtudjuk azt is, hogy a prédikátor *garaspénzt* ágyanként 5, a káplán és a mester pedig 2,5—2,5 dénárt kaptak. Vö.: *Román J.*, 1968b. 118. A garaspénz eredetileg a munkakötelezettség megváltására szolgáló átalányösszeg volt.
32. *Marjalaki Kiss L.*, 1933c. 6.
 33. *Leveles E.*, 1929. 56.
 34. Miskolc város jegyzőkönyve. I. (1598.) 100. HOM—HTD. Ltsz: 73. 911. 21. (A továbbiakban az adattári számra való hivatkozás nélkül.)
 35. Vö. *Marjalaki Kiss L.*, 1933c. 7—8.
 36. *Marjalaki Kiss L.*, 1933a. 7.
 37. Liber Redituum Borsodiensis Protocolum, melyben A. Borsod V. Tractusban levő Praedicatoroknak, O. Rectoroknak és Templomoknak jövedelmek bé foglaltattak. Másolta: *Román János*. HOM—HTD. Ltsz: 68. 7. 5.
 38. Miskolc város jegyzőkönyve. I. 532.
 39. Liber Redituum Borsodiensis. . . HOM—HTD. Ltsz: 68. 7. 5.
 40. *Komáromy J.*, 1960. 7.; ifj. *Horváth B.*, 1955. 1—2.; *Borovszky S.*, 1909. 104.
 41. Cubulus=köböl bor, sabbathale=szombati díj vagy a malom szombati vámjövedelme, amely a mesternek járt, nundiális=vásár alkalmával a rektornak fizetett pénz. Vö. *Bartal A.*, 1901. 186, 446, 584.; és *Román J.*, 1968b. 117, 122—123. 1678-ban ismét meghatározták a mester fizetését. Vö. *Szendrei J.*, 1904. 260—261.; *Román János* (1968b. 143.) kitűnő munkájában táblázatban közli a miskolci iskola tandíjrendszerét. „Abecedarius 25 pénz tertiarus 35 pénz secundarius 50 pénz primarius 1 fl.”
 42. Miskolc város számadáskönyve. 1682. 4—5, 19, 55, 57, 61—62, 66, 76—77. HOM—HTD. Ltsz: 73. 911. 34.; Miskolc város jegyzőkönyve. I. 320.
 43. Miskolc város jegyzőkönyve. I. (1699.) 559.
 44. 1566-tól nem szedték be azokat az adókat, amelyeket az 1544. évi új *Zólyomi törvény* megállapított, miszerint minden porta 2 magyar forintot fizetett volna. Ennek oka nemcsak az volt, hogy az 1544., 1566. és az 1572. évi török pusztítások után lehetetlen lett volna az adóbehajtás, hanem az is, hogy a porták jelentős többsége a töröknek adózott. Miskolc az adózás szempontjából is határterületnek számított. Vö.: *Baráth T.*, 1930. 728—729.; *Borovszky S.*, 1909. 919.; *Szendrei J.*, 1883. 804.
 45. Miskolc város jegyzőkönyve. I. (1588.) 100.; Országos Református Kiállítás (1934). Az elküldött műkincsek pontos leírása. HOM—HTD. Ltsz: 70. 21. 1.
 46. *Vahot I.*, 1846. 13.; *Vereby S.*, 1856. 19.
 47. MREJ. I. 1735. 1.
 48. *Marjalaki Kiss L.*, 1935b. 5—6.
 49. Canonica visitatio. 1746. Miskolcz. Egri Érseki Egyházi Levéltár. 3412. raktári számú kötet. 105—114. HOM—HTD. Ltsz: 71. 10. 29.
 50. MREJ. I. 1745. 89—90.
 51. MREJ. I. 1746. 91.
 52. MREJ. I. 1741. 65.; 1754. 154.; 1741. 65.; 1743. 71.; 1749. 111.; 1748. 98.; 1736. 7.; 1736. 9.
 53. MREJ. I. 1749. 110.
 54. MREJ. I. 1748. 100.
 55. MREJ. I. 1749. 111.
 56. MREJ. I. 1761. 215.
 57. MREJ. I. 1736. 15—18.; 1741. 64—65, 68.; 1743. 71—72, 76—77, 80.; 1744. 78.; 1745. 80—83.; 1746. 91.; 1747. 93—94, 97.; 1748. 98, 100.; 1750. 117—120.; 1751. 134—136.; 1753. 141—142.; 1754. 153—154.; 1755. 162—164, 166—167.; 1756. 167—171.; 1758. 185.; 1759. 194—196.; 1761. 214—237.; 1762. 264—271.; 1763. 294—308.; 1764. 340—357.; 1775. 685—700.
 58. MREJ. I. 1746. 75—76.
 59. MREJ. I. 1736. 7.; 1744. 82.: Dézsmajegyzék 1746. Heves megyei Levéltár. Egri Érseki Gazdasági Levéltár 729. raktári számú kötetek. HOM—HTD. 71. 10. 41. (másolat); 1746-ban „Az egri püspöknek fizetett gabona és borbéli király dézsmának ki mutatója.
Az Gabonának Perceptiója	Búza és Rozs		Árpa		Zab
	kila		kila	kila	
Az Miskoltzi terrenumbul	45		—		10
A dézsmá bornak Perceptiója					
Az Miskoltzi borbéli dézsmá adatott töltetlenül hordó szám 73.”					

60. MREJ. I. 1756. 171. Capitális summa 408 Frt. Várostul capitális summa 360. int. 18. Nemes Csuka Imre úrnál 1000 Rhfrt. int. 79.
61. Canonica visitatio Miskolcz 1746. Egri Érseki Levéltár. 3412. raktári számú kötet 105—114. HOM—HTD. Ltsz: 71. 10. 79.
62. Vö. *Dedák-Gyimesi S.*, 1965. 69—71.; és MREJ. I. 1756. 167—168.
63. *Tóth B.*, 1933. 6.
64. *Marjalaki Kiss L.*, 1931. 1—12.
65. Vö. *Marjalaki Kiss L.*, 1931. 1—12. A város lakosságából 4164 személy volt nemes.
66. A magyarhoni Ág. Hitv. Ev. Keresztyén Egyetemes Egyháznak II. Lipót király s az általa kezdeményezett és szentesített 1790/1-iki XXVI. tc.-nek mint evangéliumszerű egyházak vallásos szabadságát biztosító alaptörvénynek százados emlékére az egyházak összes templomaiban 1891. május 3-ik napján egyszerre megtartott Jubiláris ünnepély. HOM—HTD. Ltsz: 53. 2793. 1.
67. MREJ. I. 1736. 7, 15—16.; 1737. 20.; 1760. 201, 217.; 1764. 373.; 1737. 25.
68. MREJ. I. 1764. 349.
69. MREJ. I. 1768. 437, 447.; MREJ. II. 1775. 12, 29.; 1780. 102.; 1781. 194.
70. MREJ. I. 1767. 416.; MREJ. II. 1783. 291.
71. MREJ. II. 1784. 299.
72. MREJ. II. 1787. 483.; Miskolcon az úrbérrendezés után 4 classisba osztották a szántóföldeket. Az egyházi adókövetések anyagában soha nem találunk utalást arra, hogy az adó osztályokba történő sorolása valamilyen összefüggésben lenne a föld osztályozásával. Vö. *Acsády I.*, é.n. 296.
73. *Marjalaki Kiss L.*, 1939. 10—11.; MREJ. IV. 1809. 425—426.
74. MREJ. IV. 1801. 38—39.; 1807. 311, 332.; 1808. 337—338.
75. MREJ. IV. 1801. 38—39.; 1807. 311, 332.; 1808. 337—338.
76. MREJ. I. 1742. 71—72.
77. MREJ. II. 1784. 199.
78. MREJ. V. 1816. 159.; MREJ. V. 1819. 160.
79. MREJ. V. 1825. 313.
80. MREJ. V. 1825. 317.
81. MREJ. VI. 1836. 71—72.
82. MREJ. VI. 1842. 79.
83. MREJ. VI. 1845. 304.
84. MREJ. V. 1819. 160.
85. MREJ. VI. 1842. 79.
86. MREJ. II. 1785. 383.
87. MREJ. V. 1828. 677.
88. Vö. Liber Funduális I. Comitatu Borsod Ingremitati ad Regio Coronale Dominium Diós Győr Spectantis Oppidi Miskolcz De Anno 1817. HOM—HTD. Ltsz: 67. 8. 6.; Mappa Regio Coronalis Comitatu Borsod Ingremitati Oppidi Miskolcz Intravillanum individualiter exhibens Transumta anno 1844 per Ludovicum Czako Geometram adprobatum. HOM—HTD. II. Ltsz: 38.
89. MREJ. VI. 1844. 219.
90. *Leveles E.*, 1929. 43, 53.; *Boroczky S.*, 1909. 155—156.
91. *Gyimesi Sándor* (1963. 70—72.) tárta fel először, hogy Miskolcon az eredeti tőkefelhalmozásfolyamatában rendkívül fontos volt a bortermesztés, amely mintegy 2—2,5 ezer hold területen folyt

IRODALOM

Fontosabb rövidítések

BSz.	Borsodi Szemle, Miskolc
EEK.	Egri Egyházmegyei Közlöny, Eger
HOM—HTD. Ltsz:	Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Dokumentációja. Leltári szám:
HOM Közl.	Herman Ottó Múzeum Közleményei
HOM Évk.	Herman Ottó Múzeum Évkönyve
MREJ.	Miskolci Református Egyház Jegyzőkönyve
REÉ.	Református Egyházi Értesítő
Szdk.	Századok, Budapest
TRK.	Történelmi és Régészeti Közlemények, Miskolc

- Acsády I.*, é. n. A magyar jobbágyság története. Bp., é. n.
- Baráth T.*, 1930. A magyar állam adóügye 1605—1648. Szdk., LXIV. 697—738.
- Bartal A.*, 1901. A magyarországi latinság szótára. Bp., 1901.
- Bodó S.*, 1972. Adatok a miskolci avasi templom kápolnához. In.: HOM Évk. XI. 71—82.
- Borovszky S.*, 1909. Borsod vármegye története a legrégebb időkől a jelenkorig. I. Bp., 1909.
- Dedk G.*—*Gyimesi S.*, 1965. Olvasókönyv Borsod-Abaúj-Zemplén megye és Miskolc város történetéhez. Miskolc, 1965.
- Gyimesi S.*, 1963. Az eredeti tőkefelhalmozás problémája Miskolc történetében. BSz., VII. 1. sz. 70—73.
- Gyimesi S.*, 1970. Megyéink a török hódoltság idején. In.: *Varga G.* (szerk.) Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára. Miskolc, 1970. 25—35.
- Ifj. Horváth B.*, 1964. A miskolci Avas műemlékei. Bp., 1964.
- Ifj. Horváth B.*, 1955. Miskolc legrégebbi középülete a múzeum. HOM Közl. 2. sz. 1—6.
- Klein G.*, é. n. A miskolci szabók céhlevele. Miskolc, é. n.
- Komáromy J.*, 1960. A múzeumépület — a középkori schola — építéstörténete. Miskolc, 1960. Múzeumi füzetek 10—11.
- Komáromy J.*, 1976. A történeti település szerkezeti és formaváltozásai Miskolc belvárosának helyrajzi térképén. Borsodí Történelmi Évkönyv, V. Miskolc, 13—45.
- Dr. Kg.*, 1918. A magyar alkotmány és jogtörténet compendiuma. Bp., 1918. Jogi Compendiumok Gyűjteménye: XXI.
- K. Kovács L.*, 1972. Adatok a miskolci avasi templom történetéhez. In.: HOM Évk. XI. 55—70.
- Kun M.*, 1842. Miskolcz múltja, jelenje tekintettel jövőjére. Miskolcz, 1842.
- Leveles E.*, 1929. A 800 éves Miskolc 1000—1878-ig. In.: *Halnay—Leszih.* (szerk.) Miskolc. Bp., 1929. 11—127.
- Lichtenstein J.*, 1908. „Miskolcz” Kir. városságának története. Miskolcz, 1908.
- Marjalaki Kiss L.*, 1925. A miskolci mészáros céh négy száz éves múltja. Miskolc, 1925.
- Marjalaki Kiss L.*, 1927. Miskolci egyháztörténeti adatok a XVI. századtól — az avasi templom és torony építése. In.: *Leszih—Nyiry.* (szerk.) TRK. II. 2—3 (5—6.) sz. 99—108.
- Marjalaki Kiss L.*, 1931. A miskolci református egyház a statisztika tükrében. Miskolc, 1931.
- Marjalaki Kiss L.*, 1932a. Adatok a miskolci református egyház történetéhez. In.: REÉ. XXII. 9244. sz. 9—13.
- Marjalaki Kiss L.*, 1932b. Gergely presbiter az első miskolci protestáns pap. In.: REÉ. XXII. 1/263. sz. 2—4.
- Marjalaki Kiss L.*, 1933a. Adatok a miskolci református egyház történetéhez. In.: REÉ. XXIII. 5/250. sz. 6—9.
- Marjalaki Kiss L.*, 1933b. Adatok a miskolci református egyház történetéhez. In.: REÉ. XXIII. 2/247. sz. 6—9.
- Marjalaki Kiss L.*, 1933c. Adatok a miskolci református egyház történetéhez. In.: REÉ. XXIII. 9/254. sz. 6—8.
- Marjalaki Kiss L.*, 1935a. 200 éves a presbitérium. In.: REÉ. XXV. 1/266. sz. 13—15.
- Marjalaki Kiss L.*, 1935b. Az első miskolci presbiterek esküje. In.: REÉ. XXV. 4/269. sz. 5—6.
- Marjalaki Kiss L.*, 1943. A miskolci lelképásztorok (papok) névsora. In.: REÉ. XXXI. 2/356. sz. 8—10.
- Marjalaki Kiss L.*, 1958. Miskolc ipara. Miskolc, 1958.
- Marjalaki Kiss L.*, 1939. Miskóc földjétől Nagy Miskolcig. Miskolc, 1939.
- Megay G.*, 1970. Az avasi templomi ásátások. In.: HOM Évk. IX. 129—171.
- Nemes J.*, 1864. A miskolci plébánia története. In.: *Knausz Nándor* (szerk.) Magyar Sion Egyház-történelmi havi folyóirat. II. 345—365.
- Román J.*, 1968a. Adatok Borsod-Abaúj-Zemplén megyék XVI—XVII. századi gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténetéhez a Liber Redituumok alapján. In.: *Dedk G.* (szerk.) Történelmi Évkönyv. II. 109—156.
- Román J.*, 1968b. Különleges jobbágyterhek, pénzek és mértékek Borsod, Abauj, Zemplén megyékben a XVI—XVII. században. In.: HOM Évk. VII. 115—127.
- Szendrei J.*, 1883. Megyei élet, adózás és árviszonyok a XVI. és XVII. században. Szdk. XVII. 804—808. és 867—877.
- Szendrei J.*, 1890. Oklevéltár Miskolcz város történetéhez 1225—1843. Miskolcz, 1890.
- Szendrei J.*, 1904. Miskolc város története. Miskolcz, 1904.
- Szuhay B.*, 1900. Az egyházlátogatás. Miskolcz, 1900.

- Tóth B.*, 1933. A miskolci Szent István-templom. In.: *Dr. Rubovszky F.* (szerk.) EEK. LXV. 1. sz. 3—6.
- Vahot I.*, 1846. Magyarföld és népei eredeti kepekben. Föld- és népismeri statistikai és történelmi folyóirat. Pest, 1846.
- Vereby S.*, 1856. A testvérháza történelmi kincsei. Pest, 1856.
- Wenzel G.*, 1872. Diósgyőr egykori történelmi jelentősége. Pest, 1872.
- Zelenka P.*, 1883. Emléklapok a miskolci ág. hitv. ev. anyaegyház évszázados életkönyvéből. Miskolcz, 1883.

BEITRAG ZUR LANDWIRTSCHAFT
DER KIRCHENGEMEINDE „AVAS“ IM 16—19. JAHRHUNDERT
(Auszug)

In Miskolc erfolgte die Ausbreitung der Reformation in zwei Wellen, in deren Verlauf die alten Gemeindezentralen — die Abtei Tapolca, das Kloster Szentlélek, das Paulaner—Ordenshaus und die Kirche „Unserer Seligen Frau“ — schrittweise an Bedeutung verlieren, in den Hintergrund gedrängt werden. Die einzige Parochialkirche der Stadt wurde die „Avas“-Kirche. Die Erfüllung der Glaubensfunktionen der Kirche, die Rolle im ideologischen-kulturellen Leben des feudalen Miskolc hingen vom wirtschaftlichen Entwicklungsstand ab. Die Landwirtschaft der Kirche im 16. bis 19. Jahrhundert untersuchend, versucht der Verfasser ein Modell für die Wirtschaft der Kirchen zu bilden, und mit der schematischen Darstellung der vereinfachten Ergebnisse der Prozesse die Zusammenhänge aufzudecken.

Das Patronatsrecht der Kirchengemeinde wurde der Stadt Miskolc 1411 von König Zsigmond I. verliehen. Im Laufe des 16. Jahrhunderts versorgte die Stadt mit Schenkungen die Angestellten der Kirche, hielt ihre Gebäude instand. Sie schenkte der Kirche ungefähr 60—80 Joch Ackerland und Wiesen, 10 Joch Weinberge und eine Wassermühle mit zwei Mühlsteinen. Die sog. Papszer zsellérsor wurde auch der Aufsicht der Kirche unterstellt. Diese Schenkungen bildeten den Grundstein für die Wirtschaft der Kirche.

Schon im 16. Jahrhundert spielte in Miskolc der Anbau von Kornfrüchten im Vergleich zum Weinbau eine untergeordnete Rolle. Um die Mitte des 16. Jahrhunderts hatten 627 Weinbauer Besitze auf den 14 Weinbergen der Stadt. 1584 wurden die Stadtbewohner verpflichtet, der Kirche Steuern zu zahlen in Form von Weinzehnten. Von dem Zeitpunkt an waren der eigene Wein und der aus der Versteuerung eingenommene Wein die wichtigste Einkommensquelle der Kirche. Darauf verweisen auch die Grundregeln über die Pfründe aus den Jahren 1613 und 1654, sowie Angaben in Protokollen über offizielle Kirchenbesuche. Auch im 18. Jahrhundert, zur Zeit der ursprünglichen Kapitalanhäufung, konnte die Kirche bedeutende Nutzen aus dem Weinhandel ziehen, der zu der Zeit in den Händen griechischer Kaufleute lag. Dieser Zeitabschnitt war die Blütezeit der kirchlichen Wirtschaft.

Die Wirtschaft der Kirchengemeinde „Avas“ war im 16—18. Jahrhundert eine der bedeutendsten Wirtschaften der Stadt. Trotzdem war sie nie in der Lage, die Bedürfnisse der Angestellten zu befriedigen und die Ausgaben für die verschiedenen Bauarbeiten zu decken. Anfang des 18. Jahrhunderts kämpfte

Miskolc um das Recht der freien Königsstadt, nach anfänglichen Erfolgen endete der Kampf mit einer Niederlage, die Stadt verlor einen bedeutenden Teil ihrer Vorrechte. Die Kirchengemeinde „Avas“ unterstützte ihren Patronatsherren in diesem Kampf nicht, bemerkte nicht, dass ein wirtschaftlich-politischer Positionsverlust der Stadt auch den Einfluss der Kirche mindert. Von dieser Zeit an erhielt die Kirche keine Unterstützung von der Stadt, die Leitung des Kirchenlebens übernahm ein Presbyterium, das 1735 gegründet wurde. Die Kirche musste die Versorgung ihrer Angestellten, die Erhaltung ihrer Gebäude aus eigener Kraft bestreiten. Das verlief bis zum Ende des 18. Jahrhunderts mit Erfolg, die Einnahmen aus dem Weinhandel hielten die kirchliche Bilanz im Gleichgewicht. Zu Anfang des 19. Jahrhunderts beginnt der Verfall der kirchlichen Wirtschaft.

LÁSZLÓ VERES